

الگوی تقدیر معیشت خانواده در اقتصاد اسلامی

red.aseman@gmail.com

tavakoli@iki.ac.ir

محمد مطلبی فشارکی / دانشجوی دکتری اقتصاد مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی

محمدجواد توکلی / دانشیار گروه اقتصاد مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی

پذیرش: ۹۹/۰۲/۱۶

دریافت: ۹۸/۱۲/۲۱

چکیده

تبیین الگوی تقدیر معیشت خانواده در رویکرد اسلامی از آن جهت مهم است که تأمین معیشت خانواده می‌باید با کارکرد اصلی خانواده در پرورش نسل و همچنین اهداف کلان نظام اقتصادی اسلام سازگار باشد. این تحقیق با استفاده از روش تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای به دنبال تبیین الگوی تقدیر معیشت خانواده مسلمان در دو حوزه کسب و تخصیص درآمد می‌باشد. بنا به یافته‌های پژوهش، کسب درآمد در خانواده مسلمان با هدف‌گذاری تأمین درآمد حلال بین حد کفاف و حد تزاحم صورت می‌گیرد. درآمدهای کسب‌شده در چهار بخش مصرف، پس‌انداز، سرمایه‌گذاری و انفاق تخصیص داده می‌شود. خانواده با مدیریت صحیح درآمد، با رعایت‌کردن اصول حاکم بر الگوی مطلوب مصرف، ضمن تأمین احتیاجات اصلی خانواده، می‌تواند مازاد درآمد خود را برای نیازهای آینده در درون و بیرون خانواده پس‌انداز کند و همچنین با سرمایه‌گذاری شرعی مازاد درآمد خود، زمینه کسب درآمد مجدد در خانواده و همچنین زمینه اشتغال افراد بیکار را فراهم آورد. همچنین خانواده‌ها بخشی از درآمد مازاد خود را نیز برای توانمندسازی خانواده‌های دیگر و رفع نیاز آنان صرف می‌کنند. تحقق الگوی تقدیر معیشت خانواده در اقتصاد اسلامی و تحقق لایه‌های حمایتی بعدی، باعث می‌شود که وضعیت معیشتی خانواده‌ها بهبود یابد و در سطح کلان تعادل و ثبات اقتصادی در جامعه ایجاد شود.

کلیدواژه‌ها: تقدیر معیشت، الگو، الگوی تقدیر معیشت، اقتصاد اسلامی، اقتصاد خانواده.

کلاسیک براساس مبانی اختصاصی خود شکل گرفته است؛ حال آنکه ارائه کردن ارزش‌های اسلامی در قالب آن مبانی، منجر به فاصله گرفتن خانواده از الگوی مطلوب معیشت می‌شود.

کتاب *اقتصاد در خانواده* (کشوادی، ۱۳۸۸)، به تحلیل قسمتی از امور اقتصاد خانوادهٔ مسلمان پرداخته، ولی به دنبال بیان ارائه الگوی تقدیر معیشت خانواده مسلمان نبوده است.

در این مقاله، ما به دنبال الگوی مطلوب تقدیر معیشت خانواده در اقتصاد اسلامی هستیم؛ تا اینکه خانواده‌ها با عمل به این الگو، دغدغه‌های معیشتی خود را برطرف کنند و ناهنجاری‌هایی که در خانواده‌های امروزی وجود دارد، برطرف شود. آنچه که این مقاله را از سایر نوشته‌ها متمایز می‌کند، نگاه درون‌دینی به تقدیر معیشت خانواده در راستای ایجاد الگوی مطلوب اسلامی می‌باشد. از سوی دیگر، این مقاله علاوه بر ارائه الگوی تقدیر معیشت خانواده، به کارکردهای این الگو و همچنین آسیب‌ها و نارسایی‌هایی که در خانواده امروزی نسبت به الگوی مطلوب تقدیر معیشت خانواده مسلمان وجود دارد، پرداخته است.

۱. الگوی تقدیر معیشت خانواده در رویکرد اقتصاد اسلامی

بررسی الگوی تقدیر معیشت خانواده در اقتصاد اسلامی از اهمیت زیادی برخوردار است. در این زمینه این سؤال مطرح است که اسلام چه الگویی را برای تقدیر معیشت خانواده‌ها ارائه می‌دهد. منظور ما از الگوی تقدیر معیشت، الگوی هنجاری است که بیانگر باید‌ها و نباید‌ها در حوزه کسب و تخصیص درآمد خانواده می‌باشد.

بحث از الگوی تقدیر معیشت در خانواده مبتنی بر دیدگاه اسلام نسبت به خانواده می‌باشد. خانواده در دین مبین اسلام از جایگاه والایی برخوردار است. اسلام در نظر دارد ضمن حفظ جایگاه اجتماعی و تربیتی خانواده، معیشت آن را نیز به نحو مطلوبی سامان دهد تا اینکه اعضای خانواده به لذت‌های حلال نسبی همراه با تکامل معنوی برسند. الگوی تقدیر معیشت خانواده می‌بایست هماهنگ با الگوی تربیتی خانواده باشد؛ به گونه‌ای که تقدیر معیشت خانواده در خدمت بهبود نظام تربیتی خانواده قرار گیرد. برای اینکه خانواده به معیشت مطلوبی دست یابد، باید برنامه‌ریزی بر طبق دستورات اسلامی در دو حوزه کسب و تخصیص درآمد (مصرف، پس‌انداز، سرمایه‌گذاری و

یکی از اصول مهم در آموزه‌های اسلامی، برنامه‌ریزی در امور معیشتی خانواده است که در متون اسلامی با عنوان «تقدیر معیشت» مطرح گردیده است. تقدیر معیشت در واقع برنامه‌ریزی صحیح و ساماندهی مسائل اقتصادی است تا استفاده از امکانات مالی برای تأمین نیازها و رفاه نسبی، هرچه بیشتر و بهتر انجام گیرد. الگوی تقدیر معیشت، بیانگر اصولی در دو حوزه کسب درآمد و تخصیص درآمد می‌باشد. در این مقاله، الگوی تقدیر معیشت دربرگیرنده یک اصول کلی از باید‌ها و نبایدهایی است که براساس آن وضعیت مطلوبی برای معیشت خانواده ایجاد می‌شود.

هدف از این تحقیق ارائه اصول حاکم بر الگوی مطلوب تقدیر معیشت خانواده است؛ تا اینکه اولاً رعایت این اصول، منجر به برطرف شدن نیازها و دغدغه‌های معیشتی خانواده شود. ثانیاً اجرای این اصول در خانواده، به صورت هم‌زمان به تحریک کار و اشتغال جهت کسب درآمد حلال و رفع نیازهای خانواده و دیگران، کنترل مصرف در حد کفاف، جهت‌دهی پس‌انداز برای تأمین نیازهای آینده خانواده و دیگران، سرمایه‌گذاری در جهت ایجاد تولید و اشتغال و تشویق مازاد درآمد منجر شود. ثالثاً اجرای این اصول، رشد و شکوفایی مادی و معنوی و همچنین توانمندسازی خانواده‌ها در سطح کفاف را به دنبال دارد.

در زمینه الگوی مطلوب تقدیر معیشت خانواده در اقتصاد اسلامی مطالعات اندکی منتشر شده است. در این راستا می‌توان به مطالعات زیر اشاره کرد:

کتاب *نگرشی نو بر اقتصاد خانواده* (کاکیه، ۱۳۸۸)، شاخص‌های سالم و ناسالم اقتصاد خانواده را مورد تحقیق قرار داده است. وی در ادامه به بیان آثار اقتصاد سالم و ناسالم بر جنبه‌های روحی و روانی خانواده پرداخته است. این کتاب با این مشکل مواجه است که بدون تبیین الگوی مطلوب اقتصاد خانواده مسلمان، به تدوین شاخص‌های مربوطه پرداخته است.

کتاب *اقتصاد خانواده؛ کلیات خرد و کلان* (فرزانه، ۱۳۹۰)، اقتصاد خانواده براساس اقتصاد خرد و کلان کلاسیک مورد بررسی قرار داده است. این کتاب به واسطه پذیرش رویکرد ارزشی اقتصاد کلاسیک نسبت به معیشت خانواده، نمی‌تواند الگوی مطلوب تقدیر معیشت خانواده در اقتصاد اسلامی را بیان کند. به نظر می‌رسد که مشکل اساسی کتاب آن است که گزاره‌های ارزشی مبتنی بر وحی را در قالب اقتصاد کلاسیک بیان کرده است. به عبارت دیگر، اقتصاد

انفاق) صورت دهد تا به آن جایگاه مطلوب برسد.

استراحت، وقتی را برای عبادت، فرصتی را برای لذت‌های حلال و مشروع و تفریحات سالم و ساعتی را برای کسب معلومات و افزایش آگاهی‌ها در نظر بگیرد و در هیچ‌یک از آنها افراط و تفریط روا نیست (خلیلیان، ۱۳۸۱، ص ۱۰۲ و ۱۰۱). در این زمینه امام موسی‌بن جعفر[ؑ] می‌فرماید: «بکوشید وقت خود را چهار قسمت کنید. بخشی برای مناجات با خداوند، بخشی برای تأمین معاش، قسمتی برای معاشرت با برادران و افراد مورد اعتمادی که عیوبتان را برای شما بیان کنند و در باطن به شما اخلاص ورزند و بخشی نیز فراغتی باشد برای لذت‌های مشروع شما» (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق، ص ۳۰۷).

با توجه به آنچه بیان شد، می‌توان به این مسئله پرداخت که خانواده برای کسب درآمد چه میزان کار کند؟ از نگاه اسلام، مطلوب آن است که تلاش مردم در کسب درآمد، در حد کفاف باشد تا پاسخگوی نیازهای خود و خانواده باشند. این حد کفاف براساس جایگاه و شأن خانواده‌ها متفاوت است. از طرفی کسب درآمد بیش از حد کفاف، زمانی برای افراد خانواده مطلوب است که موجب طغیان و خروج وی از مسیر هدایت نگردد (شوری: ۲۷).

برای کسب درآمد خانواده، مطلوب آن است که حد تزاحم آن از طرف خانواده‌ها رعایت شود. با اینکه از نظر اسلام هدف از خلقت انسان عبادت است (ذاریات: ۵۶)؛ ولی نباید عبادت جای کار بنشیند و انسان به جای کار، به عبادت بپردازد؛ بلکه در زمان عبادت باید دست از کار شست و به عبادت پرداخت و پس از انجام عبادت به‌سوی کار رفت و با جدیت تمام به کار و کوشش پرداخت. در واقع حد تزاحم درآمدی است که کسب آن نیازمند تعطیل کردن بخشی از کارکردهای اجتماعی و فرهنگی خانواده است.

۳. ضوابط و اصول حاکم بر کسب درآمد خانواده

کسب درآمد در الگوی تقدیر معیشت خانواده تابع ضوابط و مقرراتی است که آنها را می‌توان در قالب اصولی همچون درآمد حلال و طیب، خوداتکایی در تولید در منزل و برنامه‌ریزی برای کسب درآمد بیان کرد.

۳-۱. درآمد حلال و طیب

از اصول حاکم بر درآمد، باید پاکی و طهارت، هم در سرمایه و سایر عوامل تولید، و هم در محصول و خدمات تولید شده به بهترین شکل، وجود و ظهور داشته باشد و با توجه به تأکید فراوانی که از خداوند در

الگوی تقدیر معیشت، بیانگر اصولی در دو حوزه کسب درآمد و تخصیص درآمد می‌باشد. در این تحقیق، الگوی تقدیر معیشت دربرگیرنده یک چارچوب کلی از بایدها و نبایدهایی است که براساس آن وضعیت مطلوبی را برای معیشت خانواده ایجاد می‌کند. همچنین در این تحقیق، الگوی تقدیر معیشت روابطی که در معیشت دخیل می‌باشند را مورد تحلیل قرار می‌دهد و سازوکار عملکرد آن روابط را بررسی می‌کند.

۲. الگوی کسب درآمد خانواده

هرچند الگوی کسب درآمد خانواده از الگوی تخصیص آن مستقل نیست؛ ولی در این الگو بایستی تعیین کرد که خانواده چگونه باید به کسب درآمد بپردازد. در این زمینه چند سؤال مطرح است: اول، خانواده باید چه مقدار کسب درآمد را هدف‌گذاری کند؟ دوم، کسب درآمد تابع چه قیود و ضوابطی است.

۲-۱. مقدار درآمد

با اینکه از نظر اسلام هدف از خلقت انسان عبادت است (ذاریات: ۵۶)، ولی نباید عبادت جای کار بنشیند و انسان به جای کار کردن، به عبادت بپردازد، بلکه هریک از این دو جایگاه خاص خود را دارد و انجام آن خلی به دیگری وارد نخواهد کرد. امام رضا[ؑ] می‌فرماید: هرگاه به کسب و کارت مشغول بودی و وقت نماز شد، شغل تو را از نماز غافل نکند؛ زیرا خداوند قومی را توصیف و مدح کرده و فرموده است: «رَجَالٌ لَا تُلْمِهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَن ذِكْرِ اللَّهِ»؛ آنان مردانی هستند که تجارت و دادوستد، آنان را از یاد خدا مشغول نمی‌کند. اینان مردمی بودند که به کار و کسب خود مشغول بودند، چون هنگام نماز فرامی‌رسید، کار را رها می‌کردند و برای نماز به پا می‌خواستند. اینان اجر و پاداش بیشتری دارند از کسی که شاعل نیست و نماز می‌خواند (محدث نوری، ۱۴۱۴ق، ج ۱۳، ص ۱۰).

همچنان که کارکردن مطلوب بوده و در اسلام به آن سفارش شده است؛ افراط در کار نیز پسندیده نیست (خلیلیان، ۱۳۸۱، ص ۱۰۲ و ۱۰۱).

از امام صادق[ؑ] نقل شده که فرمود: «کسی که برای کسب و کار، شب نخوابد و حق چشم را از خواب ادا نکند، کسبش حرام است» (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۷، ص ۱۶۴). انسان باید زمانی را برای کار، مدتی را برای

زیباشناسی می‌شود. در نتیجه تعادل روانی و شکوفایی استعدادهای همه اعضای خانواده با این شیوه بیشتر و بهتر انجام می‌گیرد. افزون بر آن، با رفع نیاز مالی خانواده که با فروش نتیجه کار و کسب درآمد برای خانواده انجام می‌گیرد، موجب رشد اقتصادی و شکوفایی انسان می‌شود (رزاقی، ۱۳۸۵، ص ۲۳۰).

۳-۳. برنامه‌ریزی برای کسب درآمد

یکی از ارکان مهم در زندگی هر فرد، اشتغال به کار و تلاش اقتصادی است. امیرمؤمنان علی علیه السلام می‌فرماید: «مؤمن ساعات زندگی خود را به سه بخش تقسیم می‌کند: قسمتی را صرف مناجات با پروردگارش می‌کند؛ قسمتی دیگر را صرف اصلاح معاش و زندگی‌اش می‌کند؛ و قسمت سوم را به بهره‌مندی از لذت‌های حلال و دل‌پسند سپری می‌کند؛ و عاقل را نشاید که آهنگ کاری جز برای این سه کار کند: کسب درآمد حلال برای تأمین زندگی یا گام نهادن در راه آخرت یا به دست آوردن لذت‌های حلال» (نهج‌البلاغه، ۱۴۱۴ق، ص ۵۴۵). در بینش اسلامی اصل بر این است که اعضای خانواده مسلمان اوقات شبانه‌روز خود را به سه بخش تقسیم کند و ساعاتی را برای کار و تلاش اقتصادی خود اختصاص دهند و از این طریق درآمدی را برای اهل خانه فراهم کنند.

برنامه‌ریزی خانواده به‌منظور استفاده بهینه از زمان، اولین قدم در راه برنامه‌ریزی معیشت خانواده است. خانواده‌ای موفق است که قدر وقت را بداند و از زمان در راه رسیدن به اهداف خانواده از جمله معیشت خانواده، بهره‌برداری صحیح به عمل آورد.

خانواده باید با شناخت کامل از اهداف خود، مبادرت به برنامه‌ریزی کند. نخست چارچوب اهداف کلی خانواده باید تعیین شود، آن‌گاه کل برنامه به برنامه‌ها و هدف‌های کوچک‌تر برای رسیدن به هدف اصلی تقسیم شود. از این‌رو برنامه‌ریزی در سه افق بلندمدت، میان مدت و کوتاه مدت ضرورت دارد.

در ضمن هر خانواده با توجه به نیازها و منابع خود از جمله میزان کسب درآمد، باید یک برنامه‌ریزی در جهت همان نیازها و منابع موجود خانواده خود داشته باشد. الگوبرداری نادرست و چشم و هم‌چشمی از برنامه خانواده دیگر، باعث کندی و گاهی ناکامی در رسیدن به اهداف خانواده می‌شود.

قرآن و روایات متعددی که از ائمه اطهار علیهم السلام نقل شده است، درمی‌یابیم که برطرف کردن نیازهای انسان باید از راه حلال و پاکیزه انجام شود، وگرنه به هدفی که خداوند متعال می‌خواهد، نمی‌رسیم. مهم‌ترین و برجسته‌ترین مجرای درآمد از نگاه اسلام، «روزی حلال» است؛ لذا، هر نوع جهت‌گیری در این بخش بایستی به سمت روزی حلال هدایت شده و مدیریت کسب درآمد خانواده نیز به همین موضوع معطوف شود. به همین منظور، در آموزه‌های دین مقدس اسلام برای اینکه درآمد خانواده بر محور حلال بنیان‌گذاری شود، نیاز هست که راهکارها، شرایط و زمینه‌هایی برای کسب درآمد حلال در خانواده بیان شود. ازجمله این شرایط آشنایی خانواده با درآمدزایی حلال، تقوا و استقامت در تأمین معاش حلال، پرهیز از شرم و حیا در کسب روزی، تحمل سختی و مشقت برای کسب روزی حلال و خودداری از بیکاری و تبلی در تأمین معاش می‌باشد.

۳-۲. خودانکایی در تولید در منزل

ازجمله عرصه‌هایی که خانواده می‌تواند کار تولیدی انجام دهد، تولید در منزل است. چنان‌که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله درباره سرگرم شدن زنان خانه‌دار می‌فرماید: «بهترین سرگرمی زن دستگاه نخ‌ریسی است» (پاینده، ۱۳۸۵، ص ۴۷۳). همچنین درباره ارزش کار زنان در منزل می‌فرماید: «خدمتگزاری هریک از شما زنان در خانه ثواب جهاد مجاهدین را به همراه خواهد داشت» (همان، ص ۷۳۶).

خانواده می‌تواند در خانه به تولید مواد مصرفی موردنیاز اعضای خانه بپردازد و در گذشته اکثر خانواده‌ها نیازهای خود را با خرید مواد اولیه تولید می‌کردند. بافتن فرش، گلیم، جاجیم، دوخت کفش، تهیه لباس، تهیه ترشی، رب و آبلیمو ازجمله تولیدات خانواده در گذشته بودند. با رشد سرمایه‌داری و تخصصی شدن افراطی امور، این عادت به‌تدریج در خانواده از میان رفت. کار به جایی رسید که به تقلید از کشورهای صنعتی، برخی خانواده‌ها کلیه نیازهای مصرفی خود را آماده از بازار می‌خرند در واقع گرم کردن و مخلوط کردن مواد غذایی آماده، عمده‌ترین فعالیت برخی خانواده‌ها را در راستای تهیه غذا تشکیل می‌دهد.

تهیه خوراک، دوختن لباس و یا بافتن آن و تعمیر وسایل خانگی به‌وسیله اعضای خانوار، علاوه بر کمک به معیشت خانواده و تولید داخلی، موجب ارضای نیازهای روانی انسان از جنبه‌های هنری و

۴. الگوی تخصیص درآمد خانواده

برای تعیین الگوی تخصیص درآمد خانواده در اقتصاد اسلامی می‌باید به این سؤال پاسخ داد که درآمد خانوار چگونه باید بین مصرف حال و آینده و مصرف خود و دیگران تخصیص یابد. برای این منظور بایستی هم مقدار مصرف، پس‌انداز، سرمایه‌گذاری و انفاق مشخص شود و هم اصول حاکم بر هر یک معین گردد.

۵. مصرف خانواده

نیازهای مصرفی انسان را می‌توان در سه سطح طبقه‌بندی کرد:
- ضروریات؛ مقداری از مصرف که برای حفظ سلامتی روحی و جسمی لازم است.
- کفاف؛ مقداری که نیازها را در سطح متوسط عرفی پاسخ دهد.
- مازاد بر کفاف؛ مقداری از مصرف که بالاتر از کفاف است و از منظر عرف مسلمان، اسراف و تجمل‌گرایی محسوب می‌شود (موفق، ۱۳۹۲، ص ۱۶۴).

از آموزه‌های اسلامی استفاده می‌شود که از میان این سه، سطح مطلوب، مصرف حد کفاف است؛ زیرا مصرف در حد ضروریات هر چند مشروع و مجاز است؛ لکن با روح تعالیم اسلام و برنامه‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی آن، که درصدد تأمین تمام نیازهای انسان‌ها و یک زندگی آبرومندانه می‌باشد، سازگاری ندارد؛ و سطح سوم از مصرف که مازاد بر کفاف است نیز اسراف محسوب شده، در نتیجه مورد نکوهش واقع شده است. امیرمؤمنان علی^{علیه السلام} می‌فرماید: «مازاد بر حد کفاف اسراف است» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص ۶۸۳). درباره سطح دوم که به‌عنوان مصرف در حد کفاف بیان شد، در بعضی روایات از این سطح زندگی، با استفاده از تعبیر «بما یسَعَهُمْ»، یعنی به مقداری که وسعت در زندگی پیدا کنند، یاد شده است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۵۶۱). «کفاف» به سطحی از مصرف گفته می‌شود که نیازهای انسان را برطرف کند. از آنجاکه داشتن این سطح از درآمد، مانع درخواست از دیگران است، به آن «حد کفاف» گفته شده است (رجایی و معلمی، ۱۳۹۴، ص ۱۲۸).

سطح کفاف یک ناحیه مصرف است که درون خود، سطوح مختلفی دارد. بررسی روایات و اقوال فقیهان نشان می‌دهد که سطح کفاف اختصاص به ضروریات ندارد؛ بلکه شامل هر نیاز متعارف انسان می‌شود. به عبارت دیگر، این سطح از مصرف به نوعی،

متضمن رفاه مصرف‌کننده است. منظور از سطح زندگی عمومی، همین سطح است. در بعضی روایات، کفاف مرادف وسعت در زندگی و در مواردی به جای یکدیگر به کار رفته‌اند (طوسی، ۱۳۹۰، ج ۴، ص ۱۲۸). در روایتی، امام صادق^{علیه السلام} درباره نحوه مصرف زکات از سوی زکات‌گیرنده، فرموده است: «با زکات، بر عیال خود توسعه دهد تا آنها را به سطح زندگی عمومی برساند» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۵۶۰). بنابراین، منظور از کفاف، تأمین نیازها در حد سطح زندگی عمومی است (رجایی و معلمی، ۱۳۹۴، ص ۱۲۹). گرچه تعیین حد و مرز کفاف، اتراف و اسراف در کلمات فقها به صورت واضح بیان نشده است؛ بعضی تصریح کرده‌اند: «هر هزینه زاید بر احتیاجات مشروع، اسراف است؛ البته شأن که برگرفته از موقعیت اجتماعی و درآمدی افراد است، متفاوت بوده و برای تشخیص مصداق آن باید به عرف متدینین مراجعه شود» (مکارم شیرازی، ۱۴۲۷ق، ج ۱، ص ۴۹۲).

۶. اصول حاکم بر مصرف خانواده

۶-۱. برنامه‌ریزی برای مصرف خانواده

امیرمؤمنان علی^{علیه السلام} می‌فرماید: «قوم زندگی، برنامه‌ریزی درست و ملاک آن، تدبیر کارشناسانه است» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص ۲۳۶). ایشان همچنین می‌فرماید: «برنامه‌ریزی درست مال اندک را افزایش می‌دهد و تدبیر نادرست مال فراوان را نابود می‌کند» (همان، ص ۱۶۷).

تقدیر معیشت، یعنی برنامه‌ریزی و بودجه‌بندی؛ یعنی هماهنگ‌سازی هزینه با درآمد و وظایف مالی، به‌گونه‌ای که هم‌زمان شأن و موقعیت اجتماعی خانواده حفظ شود بودجه‌بندی در خانواده، لازم و ضروری است. در بودجه‌بندی، دخل و خرج برای ماه یا سال برنامه‌ریزی می‌شود اولویت مشخص و تلاش می‌شود که عملکرد در چارچوب همان برنامه باشد. البته موارد پیش‌بینی نشده نیز مورد ملاحظه قرار می‌گیرند با برنامه‌ریزی در خانواده، می‌توان از هزینه‌های اضافی کاست و صرف‌جویی کرد. مهم‌ترین بخش بودجه‌بندی، تنظیم درآمد و مخارج خانواده است. در تنظیم درآمد و مخارج، هزینه‌ها به هزینه‌های جاری خلاصه نمی‌شوند؛ بلکه همه هزینه‌ها را باید در نظر گرفت. بهتر است ترانزنامه‌ای کامل از درایی و هزینه‌ها تنظیم شود هر فرد مسلمان باید برای محاسبه و پرداخت وجوهات خود حساب سالانه داشته باشد. اگر درآمدش را صرف هزینه‌های غیرلازم کند و کالایی را که موردنیازش نیست، بخرد و کنار بگذارد؛ در سال روز محاسبه خمسش باید خمس آن کالا را بپردازد این خود شاهد آن است که داشتن حساب و کتاب در امور معیشتی و زندگی یک

مسلمان ضرورت دارد (رجایی و خطیبی، ۱۳۹۲، ص ۲۰۰-۲۰۱).
براساس آنچه بیان شد، اساس بدتدبیری همان رعایت نکردن اولویت‌ها در به‌کارگیری سرمایه است. خانواده‌ای که معیشت براساس اولویت‌های زندگی باشد، کمتر مرتکب اسراف و اتلاف منابع می‌شود. هرچه تدبیر کمتری صورت گیرد و برنامه نقش کمتری در زندگی داشته باشد، ضریب ارتکاب اسراف بیشتر خواهد بود. بنابراین، ضرورت دارد اولویت‌های خانواده در راستای برنامه‌ریزی برای معیشت تعیین شود.

۶-۲. توجه به تناسب درآمد با هزینه‌ها

از امور لازم در برنامه‌ریزی معیشت خانواده که در آموزه‌های دینی بر آن تأکید فراوان شده، تنظیم میزان هزینه براساس مقدار درآمد است (طلاق: ۷). امام صادق ع فرمود: «چه‌بسا که افراد فقیر از افراد غنی بیشتر اسراف کنند؛ زیرا غنی از آنچه داراست هزینه می‌کند؛ درحالی که فقیر از غیر آنچه در اختیار دارد خرج می‌کند» (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۵، ص ۲۶۳). بر همین اساس، مصرف مقدار مشخصی از یک کالا، ممکن است برای فردی اسراف به‌شمار آید و برای دیگری، خیر. فقیر ممکن است کالایی را بخرد که با توجه به درآمد محدودش، تعادل میان دخل و خرج وی بر هم بخورد و در نگاه عرف، چنین کاری اسراف باشد؛ درحالی که برای توانگر، خرید همان کالا، انتقاد عرف را بر نمی‌انگیزد.

براین اساس درآمد در الگوی مطلوب این‌گونه تخصیص می‌یابد که خانواده‌ها در تخصیص هزینه‌های خود وضع اقتصادی و میزان درآمد خود را ملاک قرار دهند نه مقداری را که سایر بستگان و همسایه‌ها هزینه می‌کنند؛ زیرا این روش موجب بر هم خوردن نظام اقتصادی آن خانواده و بلکه گاه موجب از هم پاشیده شدن آن می‌شود. در روایات نیز آمده که نباید شخص کم‌درآمد در هزینه‌های زندگی، با افراد ثروتمند همراهی کند و با الگوپذیری از آنان، خود را به تکلف یا ذلت افکند (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۶، ص ۳۱۳).

هرچند کسب درآمد و تأمین معاش که بیشتر بر عهده سرپرست خانواده بوده بسیار مهم است؛ اما به نظر می‌رسد مصرف مدبرانه و صحیح درآمد، توسط اعضای خانواده مهم‌تر از کسب آن بوده و معیشت خانواده را توانمند سازد؛ زیرا هزینه‌ها و مخارج باید به دقت هرچه‌تمام‌تر براساس میزان درآمد خانواده و نیازهای حال و آینده آن

خرج شود و درآمد خانواده نباید با هزینه‌های غیرضروری حیف و میل گردد. حد و اندازه نگه داشتن در هزینه‌ها و حساب کردن امور زندگی و برقراری هماهنگی بین درآمد و هزینه از اصل‌های اساسی تدبیر منزل است که باعث مقروض نشدن و توانمند گردیدن اقتصاد خانواده می‌شود. درآمد را باید در مرحله اول، صرف نیازهای فعلی خانواده کرد. امام رضا ع می‌فرمایند: «برای یک مؤمن در تدبیر کار منزلش مناسب است در زمستان از خوراک خانواده بکاهد و بر هزینه گرمایشی خانواده بیافزاید» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۱۳).

۶-۳. توجه به شأن و موقعیت اجتماعی خانواده

مقدار هزینه قابل قبول از دیدگاه اسلام آن است که در شأن انسان باشد. این ملاک در موضوعاتی مانند نفقه زوج، هزینه‌هایی که به آنها خمس تعلق نمی‌گیرد، میزان هزینه‌ای که انسان را از استطاعت حج خارج می‌کند و نیز مستثنیات دین مطرح است. برای نمونه، در بحث خمس، فقها می‌فرمایند اگر انسان بیش از آنچه درخور شأن اوست هزینه کند باید خمس آن را بپردازد و نیز اگر با سخت‌گیری بر خود و خانواده‌اش از حد خود کمتر هزینه کند، به مقدار مازاد خمس تعلق می‌گیرد (گلپایگانی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۳۲۴). در روایتی است که سفیان ثوری امام صادق ع را ملاقات کرد، درحالی که لباس گران‌قیمتی بر تن داشت. نزدیک رفت و زبان به اعتراض گشود که پیامبر و پدران شما چنین لباس‌هایی نمی‌پوشیدند. حضرت در پاسخ فرمود: «رسول خدا در زمان سختی زندگی می‌کرد و باید با شرایط آن زمان زندگی می‌کرد؛ اما بعد از آن، آسایش دنیا به مردم رو آورد و سزاوارترین افراد نسبت به آن نیکوکاران هستند. سپس این آیه را قرائت نمود که «قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أُخْرِجَ لِعِبَادِهِ وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ» (اعراف: ۳۲)؛ و فرمود ما سزاوارترین افراد نسبت به نعمت‌های الهی هستیم. سپس فرمود: «ای ثوری آنچه را می‌بینی بر تن کرده‌ام برای چشم مردم است. سپس دست ثوری را کشید و آن لباس را کنار زد تا لبس زیر آن را که لباسی زبری بود لمس کند و فرمود این لباس برای خودم است و آن برای مردم» (طباطبایی بروجردی، ۱۳۹۹ق، ج ۱۶، ص ۶۹۰).

مشخص است که امام ع این کار را برای رعایت شأن خود به‌عنوان رهبر شیعیان و در شرایط آن روز جامعه اسلامی انجام داده و به سفیان نیز ضرورت این کار را خاطر نشان می‌سازد.

و آینده‌نگری است که در روایات بدان تأکید شده است؛ زیرا این کار آرامش امروز و آسایش فردا را در پی دارد. در روایات معصومان^ع نیز به‌صراحت بر این مطلب تأکید شده است. رسول خدا^ص فرمود: «آدمی هرگاه نیازمندی‌های زندگی‌اش فراهم باشد، روانش آسایش می‌یابد» (صدوق، ۱۴۰۳ق، ج ۳، ص ۱۶۶). نیز نقل شده که امیرمؤمنان^ع در نامه‌ای به زیاده‌نویز^ع که عامل عبدالله بن عباس در بصره بود نوشت: «از اسراف پرهیز و در مصرف میانه‌رو باش و امروز به فکر فردا باش، از مال خود امروز به اندازه ضرورت بردار و بقیه را برای روز نیابت ذخیره‌ساز» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۳۳، ص ۴۹). بدین جهت، در سیره برخی امامان معصوم و اصحاب پیامبر آمده که در شرایط عادی در آغاز سال، مواد غذایی به مقدار نیاز خود و خانواده خود ذخیره می‌کردند.

پس اندازه بخشی از درآمد قابل تصرف است که در زمان حال مصرف نمی‌شود؛ پس اندازه در واقع تأخیر در مصرف است. هر خانواده، مخارج و هزینه‌هایی دارد که اجتناب‌ناپذیر بوده و تک‌تک اعضا با آن روبه‌رو هستند. برخی از این هزینه‌ها به صورت روزانه، بعضی هر ماه یا هرچند ماه یک‌بار و بعضی هر سال یا هرچند سال یک‌بار مورد نیاز هستند و پاسخ افراد به هریک از این مخارج، ثابت و قابل پیش‌بینی نیست. امام صادق^ع تا زمانی که به‌قدر خوراک سالشان را آماده نمی‌کردند، ملکی نمی‌خریدند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۸۹).

«پس اندازه» با تفکر اسلامی مبنی بر آبادانی دنیا و عقبا و توجه توأمان به هر دو موضوع تفاوت و تعارض نداشته، بلکه یکی از ارکان پابرجایی کانون خانواده نیز محسوب می‌شود؛ زیرا پس‌انداز باعث می‌شود با توجه به رخدادهای ناگهانی که در زندگی رخ می‌دهد، سرپرست خانواده قادر به حل و فصل آن معضل شود، یا اگر خانواده مسلمان دیگری دچار مشکل شود از همین پس‌انداز خویش رفع معضل کند و خدمتی نیز به دیگر هم‌نوعان خود ارائه دهد.

۶-۶. میزان پس‌انداز

یکی از سؤالات اساسی معیشت خانواده این است که چه میزان از درآمد هم‌اکنون مصرف و چقدر برای آینده پس‌انداز گردد؟ برای اینکه بتوانیم میزان پس‌انداز یک خانواده را مورد بررسی قرار دهیم، باید هدف از پس‌انداز خانواده مشخص شود تا براساس آن اهداف خانواده میزان پس‌انداز خانواده مشخص شود. به همین خاطر، یکی از انگیزه‌هایی که خانواده را به پس‌انداز کردن تشویق می‌کند، هدف‌گذاری

از مجموع آموزه‌های دینی چنین برمی‌آید که رعایت شأن افراد در بهره‌مندی از امکانات به دو صورت تصورشدنی است؛ یکی از این دو پذیرفتنی و مستدل است و دیگری ناپذیرفتنی و بی‌دلیل می‌باشد. صورت نخست که شأنیت در تعیین نوع و مقدار مصرف تأثیر دارد، این‌گونه تبیین می‌شود: در نظام اسلامی، ارزش‌ها، شایستگی‌ها و توانمندی‌های افراد و خانواده‌ها، جایگاه اجتماعی و مسئولیت آنان را مشخص می‌سازد و این جایگاه‌ها به تناسب خود، وظایف افراد و خانواده‌ها را تعیین می‌کند. طبیعی است که هرکس در انجام وظایف خود نیازمند امکاناتی است. بنابراین، «شأن» هر فرد و خانواده که همان موقعیت و مسئولیت اوست، وظایفی را بر دوش می‌نهد که او حق دارد متناسب با شأن خویش از امکانات لازم استفاده کند تا به تکلیف خود به شایستگی عمل کند. براین‌اساس، شأن هر فرد و خانواده توأم با «نیاز» واقعی وی است.

صورت دوم که تأثیر شأنیت افراد و خانواده‌ها در نوع مصرف، پذیرفتنی نیست و از قبیل رعایت کردن شأن‌های اعتباری است. بدین معنا که شخص به دلیل مقام و موقعیت اجتماعی خود یا خانواده‌اش، تلاش می‌کند خود را نیازمند مصرف کالاهای گران‌قیمت و تجملی بداند و با مسئله «شأن» آن را توجیه کند؛ بی‌آنکه در واقع نیازی به آن داشته باشد. رعایت چنین شأنی نه تنها هیچ دلیل و مدرکی ندارد؛ بلکه کاملاً مردود است.

۶-۴. توجه به نیازهای معنوی

در برنامه‌ریزی معیشتی خانواده نباید به‌گونه‌ای باشد که امور معنوی را نادیده گرفته شود. امیرمؤمنان علی^ع در این مورد می‌فرماید: «بزرگ‌ترین کم‌توجهی سرگرمی انسان به چیزی است که در سرای آخرت همراه او نیست» (طباطبایی بروجردی، ۱۳۹۹ق، ج ۱۴، ص ۲۵). منظور این است که نباید امور معنوی در اثر توجه بیش‌ازحد به نیازهای مادی، به فراموشی سپرده شود؛ بلکه باید هرکدام در جایگاه خود قرار گیرد. از این‌رو تا زمانی که واجبات مالی همچون دیون واجب یا خمس و زکات پرداخت نشده و حج واجب برای مستطیع ادا نشده، نوبت به صرف هزینه در راه حج و عمره مستحب و همچنین امور رفاهی و تشریفاتی مادی نمی‌رسد.

۶-۵. پس‌انداز در آمد خانواده

ازجمله مصادیق تدبیر زندگی و تقدیر معیشت خانواده، لزوم پس‌انداز

دریافت پول نیز باشد. این گروه آخر به نام سرمایه اجتماعی شناخته می‌شود؛ مانند: اعتماد اجتماعی.

از امام رضا^ع نقل شده که ذخیره مایحتاج زندگی برای آینده، موجب فراغت خانواده شده و دغدغه‌های روزانه آنان را نسبت به آینده کاهش می‌دهد. تا آنجا که حضرت ذخیره‌سازی رزق را مقدم بر اقداماتی همانند خرید باغ و مسکن می‌داند و می‌فرماید: «انسان هرگاه خوراک یک سال خود را ذخیره کند بار زندگی‌اش آسان می‌شود و آسایش می‌یابد» (فیض کاشانی، ۱۴۰۶ق، ج ۱۷، ص ۹۳).

خرید کالاها به صورت عمده و یکجا، می‌تواند منجر به کم شدن هزینه‌ها و بالا رفتن پس‌انداز خانواده شود. امام رضا^ع در این مورد می‌فرماید: «امام باقر و امام صادق^ع هرگاه می‌خواستند قرارداد خرید و آذوقه منعقد کنند به اندازه یک سال خریداری می‌کردند» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۸۹).

حتی در برخی از روایات اشاره به این مطلب دارد که پس‌انداز کالایی پشتوانه خانواده در آینده می‌باشد و بر این مطلب هم تأکید شده که سرپرست خانواده برای اداره مخارج خانواده در آینده، به پس‌انداز کالایی روی آورد. در روایت از امام صادق^ع داریم که حضرت به خدمتکارش مصادف فرمود: زمینی پُر درخت یا کشتزاری تهیه کن؛ زیرا هرگاه اتفاق [ناگوار] یا مصیبتی برای انسان پیش آید و او به یاد آورد که پشتوانه‌ای مالی دارد که خانواده‌اش را اداره کند، سخاوتمندتر خواهد بود (همان، ج ۵، ص ۹۲).

پس‌انداز کردن پول، مهم‌ترین هدف هر فردی است. در روایت داریم به نقل از محمبن غنایر از پدرش که امام صادق^ع به پدرم هزار و هفتصد دینار داد و به او فرمود: «با آن، بازرگانی کن». سپس فرمود: «بدان مرا به سود آن رغبتی نیست، هرچند که سود، خواستی است؛ اما من دوست می‌دارم که خداوند، مرا در حالی ببیند که به منافع آن روی می‌آورم». پدرم گفت: با آن مال، صد دینار برای وی سود کسب کردم. سپس به دیدار وی رفتم و به او گفتم: با آن برایت صد دینار سود کسب کردم. او از این خبر بسیار خرسند شد و به من فرمود: «آن را در سرمایه من قرار ده» (همان، ج ۵، ص ۷۶). پول پس‌انداز شده برای هر هزینه فوری یا حتی مسافرت‌هایی که خانواده برای آنها برنامه‌ریزی کرده به کار می‌آید. اما در مواجهه با هزینه‌های روزمره زندگی، این یکی از سخت‌ترین کارهای ممکن است. بهترین روش برای پس‌انداز پول، کاستن هزینه‌ها و درست استفاده کردن از درآمد خانواده است. امیرمؤمنان علی^ع می‌فرماید: «هرکس چیزی از روزی خدای سبحان را در اختیار دارد، باید از آن درست

است. بهتر است هر عضو هدف‌های خود را تعیین کند و بنویسد چگونه می‌تواند به هدف‌های خود برسد. سپس هدف‌های خانواده را به سه گروه کوتاه‌مدت، میان‌مدت و بلندمدت تقسیم کند.

آنچه در آغاز مهم است آن است که تعیین کنید برای رسیدن به هدف موردنظر به چه مقدار پس‌انداز نیاز دارید. برای رسیدن به این هدف نباید در محیط خانواده دچار افراط و تفریط شد؛ بلکه باید مطابق با وضعیت مالی خانواده درصدی از درآمد را به پس‌انداز اختصاص داد. برای تضمین موفقیت دستیابی به هدف‌های بودجه خانواده و کسب موفقیت در فراهم آوردن پس‌انداز لازم جهت نیل به اهداف خانواده سه اصل ارتباط، همکاری و کنترل اعضای خانواده بسیار مهم است.

- ارتباط: بسیار لازم است که درباره نیازها و خواسته‌های هریک از اعضای خانواده بحث شود.

- همکاری: بچه‌ها به خوبی بزرگ‌ترها باید احساس کنند که جزئی از برنامه‌اند. اگر در این فرایند مشارکت داشته باشند شانس رسیدن به هدف مالی افزایش می‌یابد.

- کنترل: هر عضو خانواده باید وظیفه و مسئولیت خود را بلند و از مخارج غیرضروری خودداری و در مقابل وسوسه‌های مصرف مقاومت کند.

نکته مهمی که در ادامه باید به آن اشاره کرد این است که یکی از اهداف متعالی برای پس‌انداز خانواده، در نظر گرفتن پس‌انداز برای کمک و همیاری دیگران می‌باشد. اعضای خانواده با همکاری که با یکدیگر می‌کنند از برخی نیازهای خود صرف‌نظر می‌کنند تا بتوانند با پس‌انداز درآمد خود به دیگران هم کمک‌رسانی کنند و آنها را در مسیر تأمین نیازهایشان توانمندسازی کنند. بر همین اساس نگاه معنوی به پس‌انداز هم، در میزان پس‌انداز خانواده نقش دارد که باید خانواده‌ها آن را جزء اهداف پس‌انداز خانواده در نظر بگیرند.

۶-۷. پس‌انداز پولی و کالایی

به‌طور کلی می‌توان پس‌انداز را به دو گروه پولی و غیرپولی تقسیم کرد. پس‌انداز غیرپولی شامل مجموعه وسایل و لوازم و موجودی‌هایی است که هر فرد و خانواده از آن برخوردار است. این موجودی در دو گروه اقتصادی و اجتماعی جای می‌گیرند؛ یعنی موجودی‌هایی که با پرداخت پول به دست آمده‌اند و می‌توان آنها را دوباره به پول تبدیل کرد و موجودی‌هایی که با روابط اجتماعی به دست می‌آیند و به پول تبدیل نمی‌شوند؛ اگرچه ممکن است مبنای

درآمدی که از کسب و کار به دست آمده و به عنوان پس انداز برای نیازهای آینده خانواده، ذخیره شده، اشاره کرد. همچنین تأمین نیازهای ضروری درون خانواده از جمله خوراک، پوشاک و نفقه که می تواند از جمله حقوق واجب درون خانواده باشد که برای تأمین آن نیازهای ضروری و واقعی، خانواده به پس انداز درآمد خود رجوع کند و از آن برای برطرف کردن نیاز خود و خانواده استفاده کند. از طرفی دیگر، نیازهای ضروری بیرون خانواده نسبت به دیگران هم باید جزء دغدغه های خانواده ها باشد و از پس انداز خود نسبت به تأمین دیگر خانواده ها و توانمند ساختن آنها در قالب قرض و انفاق استفاده شود.

۷-۳. سرمایه گذاری در آمد خانواده

زمانی که دارایی خانواده به مقدار قابل توجهی رسیده باید آن را فعال کرد و به تعبیری سرمایه گذاری کرد امام سجاد^ع می فرماید: «کمال جوانمردی این است که انسان مال خویش را سودآور کند» (ابن شعبه حرلی، ۱۴۰۴ق، ص ۲۸۷) معمولاً خانواده با مدیریت صحیح معیشت، مثل داشتن اولویت های مصرف، صرفه جویی در هزینه های غیر ضروری و پس انداز مازاد درآمد می تواند اموال خود را به روش های مختلف سرمایه گذاری کند (کشوادی، ۱۳۸۸، ص ۹۸). برخی از این روش ها عبارتند از: خرید باغ یا مزرعه با مشارکت همدیگر، اعضای خانواده یا اقوام و دوستان، خرید زمین برای تأمین مسکن خانواده، خرید اوراق مشارکت و خرید سهام شرکتها (صافی، ۱۳۸۸، ص ۱۵۰).

۸. اصول حاکم بر سرمایه گذاری در آمد خانواده

۸-۱ رعایت قراردادهای شرعی در سرمایه گذاری

در الگوی سرمایه گذاری خانواده، باید این اصل را مورد توجه قرار داد که در سرمایه گذاری درآمد خانواده، باید براساس رعایت قراردادهای شرعی صورت گیرد و سرمایه گذاری درآمد خانواده ها در مسیری قرار نگیرد که منجر به کسب درآمد حرام شود. بر همین اساس، دین مبین اسلام به منظور تسهیل فعالیت های تولیدی و تجاری اشکال مختلفی از عقود مالی، مانند شرکت، مضاربه، مزارعه، مساقات و جعاله را معرفی و امضا کرده و خانواده هم می تواند براساس یکی از این عقود، درآمد خود را در مسیر سرمایه گذاری قرار دهند. البته هریک از این عقود از جهت کیفیت تنظیم قرارداد، نحوه فعالیت و شیوه تقسیم سود حاصل از سرمایه گذاری با یکدیگر تفاوت هایی دارند و خانواده باید نسبت به این نوع قراردادها آگاهی پیدا کنند.

نگهداری کند؛ زیرا شما در زمانه ای به سر می برید که اگر انسان به مردم نیازمند شود، نخست دینش را به آنان تسلیم می کند». برای پس انداز پولی که صرف این هزینه ها می شود و یا کاهش هزینه های زندگی روزمره، روش های مختلفی وجود دارد تا محتوای پس انداز خانواده افزایش یابد.

۷. اصول حاکم بر پس انداز درآمد خانواده

۷-۱ هدف گذاری جهت تأمین نیازهای واقعی

پس انداز در واقع صرف نظر کردن از منافع مصرفی فعلی به امید دستیابی به منفعت و مطلوبیت بیشتر در آینده است و آموزه های دین مبین اسلام برای آینده نگری نسبت به نیازهای واقعی خانواده برای تأمین معیشت خود تأکید کرده اند. رسول خدا^ص در حدیثی ارزشمند درباره ارزش پس انداز می فرماید: «خدا رحمت کند کسی را که کسب حلال کند و با اعتدال هزینه کند و مازاد آن را برای روز تنگدستی و نیازمندی از پیش فرستد» (پاینده، ۱۳۸۵، ص ۴۳۳).

پس انداز باعث می شود با توجه به رخدادهای ناگهانی که ممکن است در امور معیشت خانواده رخ دهد، سرپرست خانواده این توانایی را داشته باشد تا اینکه بتواند آن معضل و نابسامانی رخ داده را کنترل کند و خانواده را از دچار شدن به آسیب های احتمالی نجات دهد. از آنجاکه خانواده، در فرایند حیات خود به شکل های گوناگون با مسائل و مشکلات متعددی مواجه می شود، پس انداز کردن یکی از راه حل های این مشکلات خواهد بود؛ از این رو خانواده هایی که پس انداز دارند، امنیت خاطر بیشتری دارند و در زندگی احساس ثبات و پایداری بیشتری می کنند. پس انداز تنها با فعالیت سرپرست خانواده حاصل نمی شود؛ بلکه همه اعضای خانواده در آن سهیم اند. مدیریت داخلی خانه توسط خانم ها، مدیریت صحیح هزینه ها، همراهی فرزندان با صرفه جویی کردن و استفاده بهینه از وسایل و امکانات در اختیار به پس انداز خانواده کمک می کند. از این رو پس انداز امری مشارکتی است. همچنین خانواده ها با پس انداز خود می توانند به دیگران هم در صورت نیاز و برای حل مشکلات آنها، کمک و همیاری رسانند.

۷-۲ پرداخت حقوق واجب

براساس مبانی اسلام، همین که خانواده درآمد خود را در مسیر پس انداز قرار می دهد، حقوق واجبی به آن تعلق می گیرد و باید خانواده ها به این مسئله توجه داشته باشند. از جمله حقوق واجبی که می تواند به پس انداز تعلق بگیرد، می توان به پرداخت خمس به

۸۲. اولویت دادن به ایجاد تولید و اشتغال

احادیث فراوانی در نکوهش راکد گذاشتن مال و ثروت و تشویق و ترغیب مردم به سرمایه‌گذاری در مسیر تولید از پیشوایان دین رسیده که می‌تواند الگویی برای سرمایه‌گذاری خانواده‌ها در جهت تولید و ایجاد اشتغال برای اعضای خانواده باشد. شاید یکی از زیباترین کلام‌ها در این زمینه بیان نورانی امیرمؤمنان علیؑ باشد که طی نامه‌ای به‌عنوان دستورالعمل به مالک/اشتر - استاندار مصر - می‌نویسد: «ای مالک باید کوشش تو در آبادانی زمین بیش از کوشش تو در جمع‌آوری خراج باشد؛ زیرا که خراج جز با آبادانی به دست نمی‌آید و آن کس که بخواهد مالیات را بدون عمران و آبادانی مطالبه کند، شهرها را خراب و بندگان خدا را نابود می‌سازد و حکومتش جز مدت کمی دوام نخواهد داشت... ای مالک اگر مردم از سنگینی مالیات و یا رسیدن آفات و... به تو شکایت آورند، مالیات را به مقادیر که حال آنها بهبود یابد تخفیف ده و هرگز این تخفیف تو گران نیاید؛ زیرا که آن ذخیره و گنجینه‌ای است که آنها بالاخره آن را در عمران و آبادی کشور به کار می‌بندند و موجب عمران سرزمین‌های تو و زینت حکومت و ریاست تو خواهد بود» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۳۳، ص ۶۰۶).

در این روایت می‌بینیم که حضرت به مالک اشاره می‌کنند که نگران کاهش مالیات نباش؛ زیرا آن مقدار کاسته شده، تبدیل به سرمایه‌گذاری در تولید شده و جبران کاهش مالیات را خواهد کرد. بنابراین، طبق فرموده امیرمؤمنانؑ سرمایه‌گذاری باید در مسیر تولید قرار گیرد. در الگوی سرمایه‌گذاری درآمد خانواده هم باید سرمایه‌گذاری به سمت تولید هدایت شود تا اینکه درآمد و ثروت خانواده راکد گذاشته نشود. همچنین با فرایند سرمایه‌گذاری درآمد خانواده در جهت تولید، منجر به ایجاد اشتغال برای اعضای خانواده می‌شود.

۸۳. انفاق در آمد خانواده

بخش دیگری از الگوی تقدیر معیشت خانواده مربوط به انفاق است. قانون طبیعت و تشریح از انسان می‌خواهد که کار کند و مخارج خود و خانواده را به دست آورد. چنانچه در حدیث شریف امام صادقؑ فرموده‌اند: «مقرر شد که دستیابی به نان میسر نباشد، جز با نیروی کار و تلاش...» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۳، ص ۸۷). ولی مواردی است که مدیریت خانواده به دلایل مختلف از تأمین موارد ضروری خود و خانواده خویش عاجزند و زندگی را به‌سختی می‌گذرانند. در چنین مواردی بر خانواده‌های مرفه و سایر مسلمانان نیز لازم

است که به فکر نیازمندان باشند و از زیادی مال خود به آنها بخشند و دولت اسلامی هم در اجرای سیاست‌های آن الگو، اقدام عملی کند.

۹. اصول حاکم بر انفاق و بازتوزیع درآمد خانواده

۹-۱. عدالت در انفاق و بازتوزیع

قرآن کریم هدف از فرستادن پیامبران الهی و نزول کتاب‌های آسمانی و قرار دادن میزان را اقامه عدل معرفی کرده است (حدید: ۲۵). رفع فقر و محرومیت از خانواده و جامعه که فقط با برقراری عدالت در توزیع درآمد و ثروت ممکن می‌شود، بستر مناسبی برای دستیابی به رشد و پیشرفت موردنظر اسلام پدید می‌آورد. با مراجعه به بیان پیشوایان معصوم می‌بینیم که عدالت باعث ایجاد آبادانی (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۶، ج ۶، ص ۸۰)، زمینه‌ساز استغنا و بی‌نیازی مردم (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۵۸۶) و عامل احیای احکام و مقررات الهی معرفی شده است (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۶، ج ۶، ص ۸۱)؛ و به‌طور کلی تبیین دین، بدون توجه به هدف مذکور، ناقص معرفی کردن دین و غفلت از یک عامل ضروری برای رشد و تعالی خانواده و جامعه است.

تأمین حداقل نیازهای اساسی برای همه خانواده‌ها و افراد جامعه، داشتن زندگی شرافتمندانه، هدفی است که دستیابی به آن در نظام اقتصادی اسلام، ضرورت و قطعی است و هر یک از اعضای خانواده، وظیفه دارد برای رسیدن به آن بکوشد و دولت اسلامی نیز باید در صورت ناتوانی افراد و خانواده‌ها، آنان را در این جهت یاری دهد و از طرف دیگر، امکانات و فرصت‌های برابر برای همه خانواده‌ها و افراد جامعه جهت شکوفایی و رشد استعداد آنان فراهم آورد. امام موسی کاظمؑ می‌فرماید: «خداوند در هر ثروت و مالی حق تمام مردم از خواص و عوام، فقیران و مسکینان و دیگر گروه‌ها را معین ساخته و اگر به عدالت میان مردم رفتار شود، هر آینه همه آنان به حد غنا و بی‌نیازی می‌رسند و همانا عدالت شیرین‌تر از عسل است و فقط کسانی که به آثار آن پی ببرند، براساس عدالت رفتار می‌کنند» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۵۴۲).

بنابراین، عدالت اقتصادی که با تأمین حداقل نیازهای اساسی خانواده و افراد جامعه در جهت زندگی آبرومندانه تحقق می‌یابد، پیش‌نیاز رفاه و پیشرفت موردنظر اسلام است.

۹-۲. اولویت انفاق درآمد درون خانواده و خویشاوندان

برخی افرادی که درآمد بالایی دارند، با وجود داشتن افراد نیازمند در میان اقوام و بستگان خویش، در مجامع و انظار عمومی مبالغ

تعادل در الگوی تقدیر معیشت خانواده به مفهوم هم‌سطحی خانواده‌ها در سطح زندگی، درآمد و ثروت است. سطح زندگی، عبارت است از اینکه سرمایه به اندازه‌ای در دسترس خانواده‌ها باشد که آنان بتوانند متناسب با مقتضیات روز، از مزایای زندگی برخوردار شوند، به عبارت دیگر، سطح زندگی خانواده‌ها از یکدیگر، فاصله زیاد نداشته باشد. البته در داخل این سطح، درجاتی مختلف دیده می‌شود؛ ولی این تفاوت برخلاف نظام سرمایه‌داری، از نوع تفاوت فاحش طبقاتی نیست (صدر، ۱۴۱۷ق، ص ۷۰۸).

کارکرد تقدیر معیشت در اینجا براساس الگوی خانواده است. خانواده با کار، درآمد کسب می‌کند. براساس دیدگاه شهید صدر با فرض نبود تولید ثانویه و با فرض اینکه فقط منابع طبیعی وجود داشته باشد، فقط کار منشأ کسب درآمد خواهد بود. بخشی از درآمد خانواده مصرف، بخشی سرمایه‌گذاری، بخشی پس‌انداز برای نیازهای آینده خانواده و بخشی نیز براساس وظیفه تکافل صرف فقرا می‌شود. به بیان دیگر، در این الگو کنز و معطل گذاردن سرمایه و نیروی کار به‌منزله اسراف تلقی می‌شود و حرام است. افراد در قبال همدیگر مسئولند و موظفاند خانواده‌هایی را که زیر حد کفاف قرار دارند، برای تأمین نیازهای ضروری‌شان یاری رسانند.

براساس سیره نبی مکرم اسلام ﷺ بهترین نوع انفاق توانمندسازی است. با توانمندسازی، خانواده‌هایی که درآمد کمتر از حد کفاف دارند، با فعالیت اقتصادی و کار به چرخه خانواده‌های صاحب درآمد مازاد می‌پیوندند و مازاد درآمد خود را سرمایه‌گذاری یا انفاق می‌کنند. از سویی درآمد ناشی از سرمایه‌گذاری مجدد چرخه مصرف، سرمایه‌گذاری و تکافل اجتماعی را ارتقا می‌بخشد و بدین ترتیب، رشد معیشت خانواده افزایش یافته، در نتیجه درآمد جامعه نیز ارتقا می‌یابد. با رشد معیشت خانواده، سطح کفاف جامعه ارتقا می‌یابد؛ به دیگر سخن، مفهوم فقر و غنی، مفهومی پویاست. با رشد معیشت و دانش فنی سطح زندگی عمومی ارتقا می‌یابد و جایگاه فقیر و غنی تغییر می‌کند.

در این الگو با حرمت اتراف و ممنوعیت ارتقای سطح زندگی به سطحی فراتر از کرانه بالای سطح زندگی عمومی و ممنوع بودن کنز و معطل گذاردن سرمایه، سرمایه‌ها یا برای رفع نیازهای جامعه اسلامی سرمایه‌گذاری می‌شود یا به سوی طبقات درآمدی پایین سرازیر می‌شود. هم‌زمان هر دوی تکافل اجتماعی و سرمایه‌گذاری برای تأمین نیازهای اساسی مردم، تکلیف است. از سویی در فرایند تولید و تأمین نیازهای جامعه از تعیین نوع تولید گرفته تا شیوه و فرایند

چشم‌گیری را صرف امور خیریه می‌کنند؛ درحالی‌که اگر هدفشان جلب رضایت پروردگار است، باید در درجه اول درصدد رفع نیازمندی‌های مالی خانواده و بستگان خویش برآیند؛ البته به‌نحوی که عزت فرد نیازمند نیز حفظ شود.

در روایتی به نقل از آنس، پیامبر اکرم ﷺ فرمود: «آیا آگاهی‌تان دهم که از پنج دینار، کدام نیکوتر است؟». گفتند: آری. حضرت فرمود: «برترین پنج دینار، آن است که برای مادر خویش هزینه کنی؛ و از چهار دینار باقی‌مانده، آنکه برای پدرت هزینه‌سازی؛ و از سه دینار، آنکه برای خود و خانواده‌ات مصرف نمایی؛ و از دو دینار، آنکه به مصرف خویشاوندان برسانی؛ و فروترین و کم‌پاداش‌ترین دینار، آن است که برای خدا انفاق کنی» (طبرسی، ۱۴۰۷ق، ج ۷، ص ۲۴۱).

براساس این روایت خانواده‌هایی که از نظر میزان درآمد در سطح بالایی قرار دارند و برای برطرف کردن نیازهای خانواده خود مشکلی ندارند، باید در توزیع درآمد خود از طریق انفاق به تأمین نیازهای خویشان از جمله پدر و مادر خود بپردازند. برهمین اساس باید به مسئولیت افراد خانواده در توزیع و بازتوزیع درآمد خود توجه شود.

۱۰. کارکرد الگوی تقدیر معیشت خانواده

یکی از مباحث الگوی تقدیر معیشت مسئله تعادل و پایداری است و الگویی را می‌توان مطلوب تلقی کرد که به تعادل پایدار منجر شود. با توجه به اینکه الگو تقدیر معیشت به‌طور عمده در دو بخش کسب درآمد و تخصیص درآمد نمایان می‌شود، تعادل در این الگوی معیشت به معنای تعادل در دو بخش کسب درآمد و تخصیص درآمد نمایان می‌شود.

در جامعه‌ای که قولین اسلام در آن اجرا شود، سطح زندگی خانواده‌ها، تفاوت فاحش ندارد؛ بلکه در میان دو کرانه بالا و پایین قرار می‌گیرد. کرانه بالای سطح زندگی، دقیقاً خط‌کشی شده نیست و دارای حد عرفی است؛ ولی حدود مشخصی دارد برهمین اساس شکاف فاحش میان طبقات درآمد و ثروت، در عمل، امکان‌پذیر نیست. به عبارت دیگر، از نظر فقهی در سطح خرد، برای کسب درآمد خانواده، حد و کرانه‌ای در نظر گرفته نشده و خانواده می‌تواند از طریق مشروع، به فعالیت اقتصادی بپردازد و ثمره تلاش هر خانواده پس از کسر حقوق دیگران و وجوهات شرعی، در اختیار خود اوست و مالکیت شخصی فرد از احترام ویژه برخوردار است؛ ولی با توجه به شیوه‌های مشروع کسب درآمد و نیز با توجه به حقوق مالی و وظایف ثروت و درآمد خانواده در جامعه اسلامی، در عمل، شکاف فاحش طبقات درآمدی در نظام اسلامی تحقق نمی‌یابد (رجایی و معلمی، ۱۳۹۴، ص ۱۲۲).

می کنند دولت نیز با توزیع برابر فرصت‌ها، سیاست‌گذاری برای اشتغال، به ویژه برای سرپرستان خانواده، حفظ قدرت خرید خانواده‌ها، فراهم‌سازی زیرساخت‌ها، تولید کالاهای عمومی مانند امنیت و تعلیم و تربیت، مراقبت در خصوص تأمین نیازهای اساسی جامعه و تأمین اجتماعی، به رساندن خانواده‌های کمتر از حد کفاف به حد کفاف و سیاست‌گذاری برای عدم تمرکز ثروت در دست اغنیا به ایجاد توازن کمک می‌کند (رجایی، ۱۳۹۱، ص ۳۴).

نتیجه‌گیری

بررسی الگوی تقدیر معیشت خانواده در اقتصاد اسلامی از اهمیت زیادی برخوردار است. منظور از الگوی تقدیر معیشت الگوی هنجاری است که بیانگر باید‌ها و نبایدها در حوزه کسب و تخصیص درآمد خانواده می‌باشد.

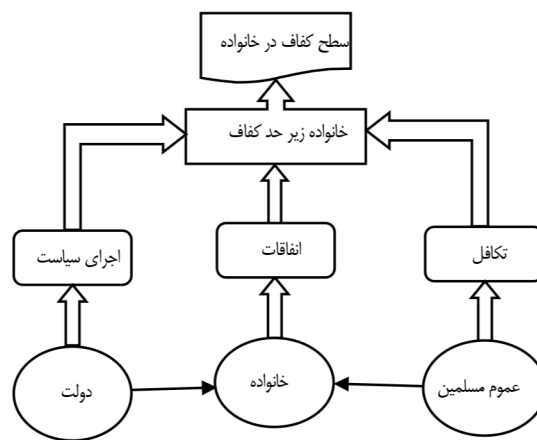
بحث از الگوی تقدیر معیشت در خانواده مبتنی بر دیدگاه اسلام نسبت به خانواده است. خانواده در دین مبین اسلام از جایگاه والایی برخوردار است. اسلام در نظر دارد ضمن حفظ جایگاه اجتماعی و تربیتی خانواده، معیشت آن را نیز به نحو مطلوبی سامان دهد تا اینکه اعضای خانواده به لذت‌های حلال نسبی همراه با تکامل معنوی برسند. برای اینکه خانواده به معیشت مطلوبی دست یابد، باید برنامه‌ریزی بر طبق دستورات اسلامی در دو حوزه کسب درآمد و تخصیص درآمد (مصرف، پس‌انداز، سرمایه‌گذاری و انفاق) صورت دهد تا به آن جایگاه مطلوب برسد. خانواده در الگوی مطلوب تقدیر معیشت به دنبال کسب درآمد حلال با تلاش و کوشش خود و تخصیص درآمد حلال به مصرف کفاف، پس‌انداز درآمد برای تأمین نیازهای آینده، سرمایه‌گذاری درآمد جهت کسب درآمد مجدد و ایجاد تولید و اشتغال، و انفاق درآمد خانواده جهت توانمندسازی خانواده‌ها می‌باشد.

برای برپایی الگوی مطلوب تقدیر معیشت خانواده، باید اصول حاکم بر این الگو در دو زمینه کسب و تخصیص درآمد خانواده اجرا شود تا اینکه خانواده با عمل به این اصول و تحقق لایه‌های حمایتی بعدی، باعث شود که وضعیت معیشتی خانواده‌ها بهبود یابد و در سطح کلان تعادل و ثبات اقتصادی در معیشت خانواده‌ها و بالطبع آن در جامعه ایجاد شود. در الگوی کسب درآمد، خانواده‌ها با کار و تلاش به دنبال کسب درآمد حلال می‌باشند و براساس الگوی تخصیص درآمد خانواده در چهار بخش مصرف، پس‌انداز، سرمایه‌گذاری و انفاق به ترتیب خانواده به دنبال مصرف در حد کفاف، تأمین نیازهای آینده خانواده و نیازمندان، ایجاد تولید و اشتغال براساس قرارداد شرعی در سرمایه‌گذاری و توانمندسازی خانواده‌ها براساس انفاق می‌باشد.

تولید، به منافع عموم مردم و نه فقط گروه‌های ذینفع، توجه می‌شود. این جریان به صورت تصاعدی هم‌افزاست. سرمایه‌گذاری بیشتر، درآمد بیشتر در پی دارد و درآمد بیشتر توانمندسازی بیشتر و توانمندسازی، به نوبه خود به ایجاد درآمد و سرمایه‌گذاری کمک می‌کند؛ به بیان دیگر، سرمایه به‌طور هم‌زمان در جهت رشد و عدالت به کار می‌رود؛ بنابراین، رشد و عدالت در این مدل نه تنها در برابر هم قرار نمی‌گیرند، بلکه همراه و مکمل هم‌اند (رجایی، ۱۳۹۱، ص ۲۹-۳۰).

براساس الگوی تقدیر معیشت که با محوریت خانواده می‌باشد، نیازهای واقعی خانواده‌ها برطرف می‌شود و سطح معیشت خانواده‌ها، به سطح کفاف می‌رسد، اما ممکن است برای بعضی از خانواده‌ها مشکلاتی ایجاد شود که معیشت آنها را دچار مشکل کند. مثلاً فرزند خانواده دچار بیماری شود و درآمد خانواده پاسخگوی تأمین بیماری فرزند نباشد و اگر درآمد خانواده در این مسیر قرار گیرد، معیشت خانواده دچار معضلاتی می‌شود. در این صورت، این عموم مسلمین هستند که با تکافل اجتماعی، مسئولیت تأمین نیاز نیازمندان را بر عهده بگیرند و آنها را به سطحی که در آن قرار داشته‌اند برگردانند. این همان روح برادری و مواسات در عموم مسلمین در قبال یکدیگر می‌باشد.

از طرف دیگر، افزون بر مردم، دولت اسلامی موظف است تا سیاست‌های الگوی تقدیر معیشت خانواده را در جامعه اجرا کند دولت وظیفه دارد تا با اجرای سیاست‌های الگوی تقدیر معیشت در جامعه، سطح زندگی متناسب با شرایط و مقتضیات روز را برای افراد جامعه تأمین کند. نمودار ۱: سه محور تأمین حد کفاف در الگوی تقدیر معیشت خانواده

منبع (رجایی، ۱۳۹۱، ص ۳۴)

در نمودار (۱)، خانواده افزون بر مسئولیت تربیت توحیدی و فعالیت اقتصادی، مسئولیت نفقات واجب را نیز بر دوش دارد. همه مسلمانان براساس مسئولیت تکافل اجتماعی، به رساندن جامعه به سطح کفاف کمک

منابع.....

- نهج البلاغه، ۱۴۱۴ق، تصحیح صبحی صالح، قم، هجرت.
- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، ۱۴۰۴ق، *تحف العقول*، قم، موسسه نشر اسلامی.
- پاینده، ابوالقاسم، ۱۳۸۵، *نهج الفصاحه*، قم، طلوع مهر.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، ۱۴۱۰ق، *غررالحکم و درر الکلم*، قم، دارالکتب الاسلامی.
- حراعلی، محمد بن حسن، ۴۰۹ق، *وسائل الشیعه*، قم، مؤسسه آل البيت.
- خلیلیان، محمد جمال، ۱۳۸۱، *فرهنگ اسلامی و توسعه اقتصادی*، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- رجایی، سیدمحمدکاظم، ۱۳۹۱، «توازن یا تداول ثروت در دست اغنیا»، *معرفت اقتصاد اسلامی*، ش ۷، ص ۲۳-۴۶.
- رجایی، سیدمحمدکاظم و سیدمهدی معلمی، ۱۳۹۴، *درآمدی بر مفهوم عدالت اقتصادی و شاخص های آن*، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- رجایی، سیدمحمدکاظم و مهدی خطیبی، ۱۳۹۲، *شاخص اسراف و معیارهای آن*، قم، مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی.
- رزاقی، ابراهیم، ۱۳۸۵، *الگوی مصرف و تهاجم فرهنگی*، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- صافی، احمد، ۱۳۸۸، *مدیریت و اقتصاد در خانواده*، تهران، انجمن اولیا و مربیان جمهوری اسلامی ایران.
- صدر، سیدمحمدباقر، ۱۴۱۷ق، *اقتصادنا*، قم، دفتر تبلیغات اسلامی.
- صدوق، محمد بن علی، ۴۰۳ق، *من لایحضر الفقیه*، قم، جامعه مدرسین.
- طباطبایی بروجردی، حسین، ۱۳۹۹ق، *جامع الاحادیث الشیعه*، قم، مطبوعه العلمیه.
- طبرسی، فضل بن حسن، ۴۰۷ق، *مستدرک الوسائل*، قم، مؤسسه آل البيت.
- طوسی، محمد بن حسن، ۱۳۹۰، *تهذیب الاحکام*، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- فرزانه، مسعود، ۱۳۹۰، *اقتصاد خانواده: کلیات اقتصاد خرد و کلان*، مازندران، جهاد دانشگاهی.
- فیض کاشانی، ملامحسن، ۱۴۰۶ق، *الوافی*، اصفهان، کتابخانه امام امیرالمؤمنین علی.
- کاکیا، لیدا، ۱۳۸۸، *نگرشی نو بر اقتصاد خانواده*، تهران، ورا دانش.
- کشوادی، طاهره، ۱۳۸۸، *اقتصاد در خانواده*، اصفهان، حدیث راه عشق.
- کلینی، محمد بن یعقوب، ۴۰۷ق، *کافی*، چ چهارم، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- گلپایگانی، سیدمحمد رضا، ۱۴۱۷ق، *هدایة العباد*، قم، دارالقرآن.
- مجلسی، محمدباقر، ۱۴۰۳ق، *بحار الانوار*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- محدث نوری، میرزاحسین، ۱۴۱۴ق، *مستدرک الوسائل*، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- محمدی ری شهری، محمد، ۱۳۸۶، *التنمیة الاقتصادية فی الكتاب والسنة*، همکاری سیدرضا حسینی، قم، دارالحديث.
- مکارم شیرازی، ناصر، ۱۴۲۷ق، استفتائات جدید، قم، امام علی بن ابیطالب.
- موفق علی رضا، ۱۳۹۲، *اصلاح الگوی مصرف از منظر اخلاقی*، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.